

УДК 930(477)19:94(477)

ГІРЯ КАТЕРИНА,

Кропивницький інститут державного та муніципального управління (Україна),
e-mail prestical@ukr.net, ORCID 0000-0003-4100-174X

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ СТОСУНКІВ ЗАПОРОЗЬКИХ ТА ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ (кінець XV - початок XVIII ст.) у 20-30-х рр. ХХ ст.

У статті представлені результати досліджень відносин українських та донських козаків (кінець XV - початок XVIII ст.) в історіографічних працях 20-30-х рр. ХХ ст.; визначено основні аспекти дослідження зазначеної проблеми в українській та російській історіографії указанного періоду; простежено особливості висвітлення в історичній літературі відносин представників обох козацьких спільнот; виявлено внесок різних авторів у вивчення цієї проблеми.

Обґрунтовано, що у 20-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії були закладені основи наукового дослідження селянських війн у Росії. Найбільшу увагу науковці звернули на участь козаків у Смуті початку XVII ст. у царській Росії, причому історики по-різному тлумачили роль козаків у зазначених подіях. Дослідження історії козащини відбувалося й за кордоном: С. Сватиков, І. Бикадоров, Г. Вернадський доклали зусиль для розгляду генези й суспільної організації донців, а також побіжно торкнулися впливу українського елементу на донську козацьку спільноту. У 1928 р. в Києві вийшла праця учня М. Грушевського О. Гермайзе, у якій була зроблена спроба охопити відносини українського та донського козацтва в їхній цілісності. Позитивною рисою історіографії зазначеного періоду була також публікація низки джерел із проблеми.

Ключові слова: запорозькі козаки; донські козаки; Дон; історіографія.

Постановка проблеми, її актуальність. Українські та донські козаки стали захисниками східного християнського світу від турецько-татарської агресії, суб'єктом господарських, військових, етнокультурних контактів на цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом. Обидва козацтва були найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів, виконували роль транслятора їх у східноєвропейські християнські суспільства та одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій. Таким чином, феномен запорозько-донських відносин потребує дослідницької уваги. Ґрунтовне вивчення історіографії проблеми відносин запорозьких та донських козаків дозволить не тільки підступитися до заповнення ще однієї лакуни у сфері пізнання історичного минулого. Тим більше, що питання стосунків запорозьких та донських козаків тісно пов'язане з дослідженнями низки інших питань - від міжнародних відносин у регіоні та колонізації Поля й відносин з іншими козацькими спільнотами (волзьким, гребінським, терським, яїцьким) до геополітичного протистояння Москви й Польщі, співіснування мусульманського та християнського світів, до взаємопроникнення культур, європейської та азійської цивілізації.

Історіографія проблеми, стан її вивчення. У монографії українського історика В. Голобуцького (1994: 7-12) була зроблена спроба історіографічного огляду історії запорозького козацтва. Автор ознайомив читача з основною документальною і літературною базою історії Запорозької Січі і запорозького козацтва, розглянув праці, присвячені історії українських козаків у

хронологічному порядку, починаючи з XVI ст. і закінчуючи 30-ми роками ХХ ст. Короткий історіографічний огляд проблеми українсько-російських зв'язків у XIV-XVI ст. належить досліднику Д. Мишку (1961), проте в ньому немає достатньої інформації щодо історіографії питання у 20-30-х рр. ХХ ст. О. Пронштейн (1972) розглянув проблему Дону в радянській історичній літературі. В. Брехуненко зробив короткий історіографічний огляд історії відносин запорозького козацтва з Доном, проте він не приділив належної уваги характеристиці історіографії питання 20-30-х рр. ХХ ст. (Брехуненко, 1998: 8-14).

Як бачимо, історіографія відносин запорозького та донського козацтва (XVI - початок XVIII ст.) не була об'єктом пильної уваги дослідників і розпадається на локальні, слабо пов'язані між собою напрацювання. Не отримала ґрунтового висвітлення історіографія питання і в сучасній українській науці, тому що проблема українсько-донських стосунків сьогодні не належить до пріоритетних напрямів дослідження.

Автор ставить за мету з'ясувати ступінь дослідження історії відносин українських та донських козаків (кінець XV - початок XVIII ст.) на основі історіографічного аналізу праць українських та російських дослідників, створених у 20-30-х рр. ХХ ст. Для виконання зазначеної мети автор використовує поряд із працями різних авторів зазначеного часу та праць, опублікованих пізніше, архівні джерела.

Виклад основного матеріалу. У 1920-х рр. досить рельєфно простежується два умовних етапи розвитку історичної думки в УСРР: перший охоплює 1921-

1925 рр., коли поряд зі старими почали формуватися нові наукові осередки під контролем органів влади. Останні ще не набули адміністративної та ідеологічної ваги в наукових колах, тому в науковому й суспільному житті України цього періоду простежується певний плюралізм думок та їх незалежність. До того ж шанс для збереження національних традицій української історіографії відкривала політика українізації та повернення в Україну М. Грушевського. Другий етап - 1926-1930 роки - характеризується посиленням командно-адміністративного та ідеологічного наступу на українську історіографію, її переведенням на рейки марксистської методології. У 1929 р. за ініціативою ЦК КП(б)У розпочалася реорганізація структур історичних осередків ВУАН, що мала на меті підірвати вплив М. Грушевського, ослабити роль керованих ним установ в історичній науці. Насамперед, було ліквідовано Історичну секцію, якій належало пріоритетне місце в розвитку української національної історіографії. До середини 1930-х рр. режиму вдалося перетворити ВУАН на інструмент свого ідеологічного впливу, на філію союзної Академії наук. На перше місце в історичній науці висуваються історико-партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджується методологія партійно-класового трактування історичного процесу. У цей період у радянській історіографії було започатковано наукове дослідження селянських війн XVII-XVIII ст. у Росії. У 1926 р. вийшла збірка документів і матеріалів із примітками "Крестьянские движения XVII-XVIII вв." (*Крестьянские движения XVII-XVIII вв., 1926*). Однак вона містила лише вже надруковані раніше джерела, а низка документів була подана в уривках.

У 1921 р. була видана праця Ю. Готьє, котра являла собою нарис історії революційних рухів у Росії XVII століття. Автор використав термін "Смута", який уживався в дорадянській історіографії для визначення подій початку XVII ст. у Росії. Але тлумачив він події зазначеного часу як "революційні рухи". З проблеми участі запорожців і донців у Смуті праця Ю. Готьє містить дуже мало інформації. Автор згадав лише, що Лжедмитрій II із свіжими ватагами української вольниці вирушив у серпні 1607 р. до обложеної Тули, але не встиг на допомогу І. Болотникову. До його війська приєдналися тільки ті, хто, рятуючись, утік з-під Тули на Україну; серед таких утікачів, за словами Ю. Готьє, був і знаменитий у літописах Смути І. Заруцький (*Готьє, 1921: 59*). У цілому праця Ю. Готьє було притаманне характерне для дворянсько-буржуазної історіографії тлумачення селянських виступів, котре зводилося до зображення їх у вигляді випадкової "смуги", що руйнувала устої російської державності (*Апанович, 1954: 95*).

М. Фірсов визнавав донське козацтво важливою рушійною силою разінського руху, однак боролосся воно, за його словами, за встановлення козацького "дуваного комунізму", за наділення бідних багатством за допомогою нового зрівняльного козацького розподілу (*Фірсов, 1920: 26*). У цій та інших подібних характеристиках у М. Фірсова, за словами О. Пронштейна, особливо сильно виявилось "дрібнобуржуазне" уявлення про комуністичний лад як про суспільство, котре базується на примітивній рівності, у якому домінують традиції козацького кола та селянської общини (*Пронштейн, 1972: 24*).

М. Феноменов убачав у козаках воєнних організаторів селянських повстань. Однак, говорячи про роль донських козаків у разінському повстанні, він стверджував, що їхня "революційна творчість" вичерпувалася

"дуваном" та вбивствами, а в разі перемоги вони самі б перетворилися на поміщиків, "і тоді б почалась стара пісня знов" (*Феноменов, 1923: 38*).

Про те, що козаки в період "разінщини" намагалися "налагодити ті господарські, соціальні та міські порядки та відносини, які існували на зорі російської історії", а тому мали тільки "повернути колесо історії назад", писав у той час М. Рожков (*Рожков, 1923: 7*). Повторюючи його думку, С. Тхоржевський зображував "разінщину" як один із численних заколотів козаків, котрі стояли поза державою та звикли до грабунків, а тому такі заколоти були не здатні принести які-небудь результати (*Тхоржевский, 1923: 29*).

Білоемігрант С. Сватиков, який мріяв про відторгнення Дону від радянської Росії і намагався обґрунтувати історичні права Дону на незалежність, у виданій ним у 1924 р. в еміграції книзі, значною мірою присвяченій суспільній історії донців та їхнім відносинам з Російською державою, торкнувся питання формування донського козацтва (*Сватиков, 1924*). Слід зазначити, що у праці С. Сватикова використано лише опубліковані джерела, архівний матеріал не залучався автором узагалі.

Версія С. Сватикова генетично пов'язана зі схемами його попередників, представників донської школи історіографії В. Сухорукова та М. Пудавова, і посідає проміжне місце. Зокрема, слідом за В. Сухоруковим констатовано відносно "пустельність" донських теренів ще у 20-ті рр. XVI ст., применшено, але й не відкинуто зовсім роль українських козаків у формуванні донського козацтва. Автор, як і В. Сухоруков, сформулював висновок про те, що в пониззі Дону до складу Війська Донського увійшла досить помітна група малоросів, яка швидко розчинилася у великоросійській масі (*Сватиков, 1924: 48*).

Після оприлюднення версії С. Сватикова в історіографії знову посилюлася тенденція до невиправданого ігнорування ролі неросійських етнічних струменів у генезі донської козащини.

Г. Вернадський, визначний історик російського зарубіжжя, один із засновників євразійства, у 1927 р. написав для студентів американських університетів підручник з російської історії, який допрацьовував, включаючи нові матеріали, аж до 1969 р. Книга витримала багато перевидань іноземними мовами. Вона вперше була видана російською мовою в 1997 р. (*Вернадский, 1997*). Г. Вернадський уважав, що козаки як особливий тип соціальної групи з'явилися в XV ст. під час розпаду Золотої Орди. Він писав, що російські козаки вперше були згадані в 1444 р. та були окремою групою, організованою в південній частині Рязанського князівства для допомоги регулярній армії в захисті порубіжних районів.

На думку Г. Вернадського, до 1600 р. існували чотири головні общини козаків, або козацьких військ, зокрема, запорозьких та донських козаків. Останніх історик уважав великоросами, не згадуючи про їхні давні зв'язки із запорожцями. Він дав коротку порівняльну характеристику запорозьких та донських козаків і підкреслив, що запорозькі козаки були братством холостяків і ніхто не міг привести жінку до їхнього укріпленого місця під загрозою смертної кари, тоді як донським козакам дозволялося одружуватися та мати сім'ї (*Вернадский, 1997: 99*). Утім, слід зазначити, що запорожці також заводили сім'ї, котрі проживали в зимівниках.

Г. Вернадський вів мову і про те, що в іншому козацькі поселення організовувалися за схожими прин-

ципами, і перелічив ці принципи. По-перше, усі козаки мали однакові права й рівність при голосуванні на загальних зборах, котрі в запорожців іменувалися радою, а в донських козаків - колом. По-друге, збори обирали всіх офіційних персон, включаючи голову, котрого українські козаки називали кошовим отаманом, а донські - отаманом. За мирних часів вони очолювали загальні збори, на яких обговорювалися всі важливі справи. Збори також виконували функцію верховного суду. По-третє, у ранній період історії козацтва козаком міг стати кожний, хто готовий був дотримуватися обрядів православної церкви та не порушувати козацьких звичаїв (*Вернадский, 1997: 100*).

У зазначений час результативно продовжив справу свого вчителя М. Грушевського О. Гермайзе - відомий історик та археограф, вихованець і професор Київського університету, голова Археографічної комісії ВУАН у 1924-1929 рр., співробітник кафедри історії України. Йому належить перша в історіографії праця, у якій була зроблена спроба проаналізувати відносини українського та донського козацтва XVII століття в їхній цілісності. За О. Гермайзе, перебіг українсько-донських відносин зумовлювався обопільними інтересами козацтва у сфері протистояння з турками й татарами, а з XVII ст. й у царині колонізаційного руху української людності на схід. Водночас поза увагою автора залишилися такі важливі чинники, як саморозвиток обох козацтв та потреба для них зовнішньої підтримки проти, відповідно, Польщі й Москви. У цілому визначаючи слушність зауважень М. Пудавова щодо появи українських козаків на Дону ще в першій третині XVI ст., О. Гермайзе не враховував участь українського елемента у процесі формування козацтва на Дону, окрім того, категорично заперечував таку можливість узагалі (*Гермайзе, 1928: 96*). Спрошеністю й схематизмом відзначається оцінка дослідником українсько-донських стосунків XVI-XVII ст. як невпорядкованих і стихійних (*Гермайзе, 1928: 19-22*). Сучасний дослідник стосунків українських та донських козаків XVI-XVII ст. В. Брехуненко спростував цю тезу О. Гермайзе. Він підкреслив, що наявність в українсько-донських відносинах елемента організованості підтверджують свідчення джерел щодо попередньої підготовки ряду спільних заходів, а також щодо широкого й умілого використання українськими козаками донського чинника для зміцнення своєї позиції. Якщо поглянути, наприклад, на козацьку епопею середини 10-х - 40-х рр. XVII ст. з точки зору організації конкретних заходів, чисельності учасників, відповідності оперативнотактичним і політичним обставинам, військово-політичної ефективності походів, епопея набуває вигляду не накопичення безсистемних дій окремих козацьких загонів, а серії спланованих кроків. Навіть козацький похід, здійснений у листопаді 1617 р., котрий "найбільше схожий на грубу авантюру, все ж працював на ідею недопущення стабілізації польсько-турецького миру під Яругою" (*Брехуненко, 1998: 167*). Додатковим підтвердженням утілення в морських походах серйозних намірів є поєднання самостійних військових операцій запорожців з акціями, здійсненими спільно з донцями, узгодження козаками виходів у море Дніпром та Доном для подальшої реалізації спільних проєктів, спланованість ряду заходів, зокрема, травневого й осіннього походів 1625 р. під Трапезунд, облоги Азова 1637 р. тощо. Однак у середині XVII ст. інтереси Української козацької держави та донського козацтва розійшлися докорінно (*Брехуненко, 1998: 207-208*).

Конкретні прояви українсько-донських відносин

О. Гермайзе намагався описати доволі розлого. Але йому не вдалося досягти можливої повноти внаслідок вузькості джерельної бази дослідження, яка охоплювала лише частину вже опублікованих джерел. До того ж автор розглядав українсько-донські стосунки вказаного часу окремо від, з одного боку, еволюції обох військ, а з іншого - від розвитку військово-політичної ситуації в регіоні.

Значне місце в роботі О. Гермайзе відведено аналізу українсько-донських стосунків доби гетьманування Б. Хмельницького. Він писав, що в лютому 1648 р. перший український посланець до царя С. Мужилівський, виконуючи гетьманські інструкції, наголошував на сподіваннях Чигирина отримати допомогу "през Войско Донское", задля чого потрібна допомога Москви. Якщо ж цар не може діяти відкрито, нехай надішле на Дон таємний наказ (*Гермайзе, 1928: 137-138*). Але московський уряд у дусі свого тодішнього зовнішньополітичного курсу відмовив. Було пояснено, що, коли цар у будь-якій формі підтримає вихід донців в Україну, Польща відразу заявить про порушення Полянського перемир'я, до чого Москва не готова (*Гермайзе, 1928: 172*). Слід зазначити, що не принесли результату й відвідини Дону українським посольством на чолі з М. Войтовим. Військо Донське категорично відмовило, послалячись на відсутність "государевого указу". М. Войтов закликав донців негайно припинити морські походи, погрожуючи участю українських козаків в антидонських заходах Криму (*Русская историческая библиотека, 1913: 278*). Розмірковуючи над мотивами відмови донських козаків, О. Гермайзе зробив висновок, що донські козаки вважали "за ризиковане втручатись у внутрішні справи Польщі... а з іншого боку Богдан одночасно нав'язував відносини з Кримом, і цей союз з донськими ворогами унеможлиблював будь-яке поєднання з донцями" (*Гермайзе, 1928: 153*). Подібну думку висловив у 1959 р. Ф. Шевченко. Він писав, що донці не могли ухвалити позитивного рішення, бо перешували під "суворим контролем царського уряду" (*Шевченко, 1959: 94*). На більшій позиції стояв інший дослідник 50-х рр. XX ст. О. Касименко (*Касименко, 1955: 117*).

О. Гермайзе намагався стисло охарактеризувати стартові позиції Війська Запорозького та Війська Донського. Він помітив одну з відмінностей між тодішніми українським та донським козацтвами - відсутність у Війську Донському потягу до переходу від "степової стихійної боротьби до боротьби, підпорядкованої економічно сталим групам, землевласникам - козацькій старшині" (*Гермайзе, 1928: 151*). Тому, на думку дослідника, донці так і залишаються лише залежною від Московської держави військовою групою. Утім, причини цього, як і інші відмінності між донцями та українськими козаками, залишилися в його праці без розгляду. Важливим є зауваження О. Гермайзе, що за часів національно-визвольної війни Україна, у зв'язку з новими реаліями, мала з Доном стосунки, які впливали із загальної української політики (*Гермайзе, 1928: 151*).

Аналізуючи українсько-донські взаємини 1648-1657 рр., О. Гермайзе спирався лише на один із наявних джерельних масивів - Донські справи, що призвело до неповного відтворення історичної дійсності. О. Гермайзе висунув тезу про те, що між 1650 та 1654 рр. взаємини українського та донського козацтва "якось тихнуть і слабнуть", тоді як колонізаційні потоки з України не тільки не зменшуються, а "навіть навпаки" (*Гермайзе, 1928: 151*). Одночасно дослідник помітив пере-

лом в українсько-донських відносинах, який припадав на початок 1654 р., та правильно визначив його передумову - значну зміну геополітичного тла в регіоні після укладення військово-політичної спілки між Україною та Московією, унаслідок чого під тиском Чигирини й Москви Військо Донське схилилося до узгодження своїх дій щодо Криму, а також до участі в українсько-польській війні (*Гермайзе, 1928: 158, 165*).

Слід погодитися з О. Гермайзе, що українсько-донським взаєминам доби Б. Хмельницького бракувало спільного інтересу (*Гермайзе, 1928: 158, 165*). Проте навряд чи можна закинути Б. Хмельницькому, як це робив дослідник (*Гермайзе, 1928: 163*), небажання знайти його. Ураховуючи необхідність зближення з Туреччиною та Кримом, а також відсутність інтересу донців до змагань в Україні, можливості гетьмана знайти консенсус практично дорівнювали нулю. За узгодження інтересів на донському напрямку мало б бути сплачено ціну розриву союзу з Іслам-Гіреєм. Таке вирішення проблеми могло б виявитися для України фатальним (*Брехуненко, 1998: 274*). Заклик до підтримки антипольської боротьби, який робився гетьманом неодноразово, дозволяв певною мірою задовольнити здобичницький інтерес донців, але вони на пропозиції не погодилися. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., за влучним висловом О. Гермайзе, "не знайшла на Дону ані відгому, ані розуміння, ані навіть великого зацікавлення" (*Гермайзе, 1928: 164*). У такій ситуації тактика, обрана Б. Хмельницьким щодо Війська Донського, на нашу думку, була закономірною.

Історик М. Покровський тлумачив події початку XVII ст. в Росії як класову боротьбу, а Лжедмитрія II уважав козацько-селянським царем (*Покровський, 1934: 44-51, 61-66*). Дослідження М. Покровського мали особливе значення, адже в 1920-х рр. історики-марксист майже не займалися історією періоду феодалізму. Однак ідеї М. Покровського не знайшли продовження в радянській історичній науці, оскільки в 1937-1938 рр. його школу було розгромлено.

У 1929 р. була сфабрикована справа, за якою репресій зазнали представники радянської історичної наукової еліти: С. Платонов, Ю. Готьє, М. Любавський - загалом 85 осіб. Ученим закидали "змову та організацію "Всенародного союзу боротьби за відродження вільної Росії" для повалення радянської влади та відновлення монархії "шляхом інтервенції та збройних виступів усередині країни". Перелічені вище історики зверталися побіжно до проблеми стосунків запорозьких і донських козаків кінця XV-початку XVIII ст.

До середини 1930-х рр. радянському режиму вдалося перетворити ВУАН на інструмент свого ідеологічного впливу, на філію союзної Академії наук. Доступ науковців до роботи в архівах із середини 1930-х рр. було обмежено, а в 1938 р. самі архіви передавалися у відання Наркомату внутрішніх справ. Комуністична партія піддала критиці наукову схему українського історичного процесу М. Грушевського, розгромила його наукову школу, запровадила замість неї так звану марксистську історію України. Марксистська історіографія мала своїм пріоритетним завданням уніфікувати українську історію, прагнула узгодити її оцінки з російською історією. Проте розвиток історичної науки продовжувався.

У 1934-1935 рр. російські історики М. Чаєв та К. Бібікова здійснили велику роботу з виявлення джерел в архівах, що дало можливість видати збірку документів, присвячених повстанню К. Булавина (*Крестьянские и*

национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707-1708 гг.), 1935). Указане видання складалося переважно з надрукованих раніше матеріалів, котрі зберігалися в московських та ленінградських архівах. Що ж стосується документів, надрукованих раніше і в інших виданнях, то з них було взято небагато, лише такі, без котрих порушувалась би відома повнота того чи іншого розділу збірника. Усі ж інші надруковані матеріали були внесені в бібліографічний покажчик, який містився в кінці книги. Джерела, опубліковані в указаному збірнику, уперше в історіографії давали у найбільш повному вигляді всебічну характеристику повстання К. Булавина. Вони дозволяють дослідити низку питань, пов'язаних з участю українських козаків у цій події: ставлення запорозьких козаків до повстання, кількість запорожців, які брали участь у повстанні, хід повстання на території Лівобережної України тощо (*Крестьянские и национальные движения ..., 1935: 362, 363, 364-365, 383-384, 388-389, 459-460*).

За ініціативою В. Мавродіна, у другій половині 30-х рр. XX ст. в радянській науці було відновлено питання про бродників як попередників і прототип донського козацтва (*Мавродин, 1938*). Це припущення підтримав дослідник Б. Греков (*Греков, Якубовский, 1998*), а надалі воно отримало розвиток у працях М. Волинкіна, О. Попова та ін. (*Волинкин, 1948: 62; Попов, 1949: 69-82*).

Приблизником "бродницької теорії" походження донського козацтва був І. Бикадоров. У 30-х рр. у Європі вийшли дві праці І. Бикадорова, присвячені історії донського козацтва (*Бикадоров, 1930; Бикадоров, 1937*). Історик уважав усі козацькі спільноти Східної Європи особливими народностями, котрі утворилися природним історичним шляхом і виконували функцію військово-служилого стану в тих державах, на території яких вони існували.

І. Бикадоров справедливо зауважив значний вплив українського елемента на закозачення Дону, слушно підкреслив, що після московської Смути початку XVII ст. у Війська Донського відбувалося широке й тісне спілкування з Військом Запорозьким. Заслугує на увагу й думка дослідника, що в першій половині XVII ст. включно до Азовського сидіння основні сили Дон отримували із Запорожжя і Подніпров'я; натомість кількість людей із Московської держави була мізерною.

І. Бикадоров писав, що в культурному відношенні запорозькі козаки були віддзеркаленням Південно-Західної Русі, тобто українського народу, а донське козацтво перебувало під впливом засад Північно-Східної Русі, головним чином релігійних. Одночасно дослідник указував на близьку спорідненість між запорозькими та донськими козаками, яка зберігалася, на його думку, як наслідок того, що основним етнічним елементом тих та інших були "слов'яно-руси" (*Бикадоров, 1930: 131*).

І. Бикадоров звернув увагу на те, що за гетьманування князів Дмитра та Михайла Вишневецьких запорозькі козаки, як і донські, стали союзниками Московського царства в боротьбі з Туреччиною і ногайцями. У 1554 р. донські козаки разом з запорозькими, які були одночасно з ними союзниками Івана IV, відіграли вирішальну роль під час узяття Астрахані.

І. Бикадоров уважав, що наслідком походу турків Доном до Волзько-Донської переволоки в 1569 р. було змішування козаків при новому осіданні; він погодився з думкою М. Пудавова про те, що Дон між низов'ям та переволокою був зайнятий "Сари-Азмановими, тобто азовськими", і запорозькими козаками, а також новго-

родцями й в'ятичами. "Зимовища" та "юрти" між Низовим та Верховим Донськими військами зв'язали територіально обидва Війська в єдине ціле. І. Бикадоров зазначив також, що в 1570-1572 рр. відбулося зміцнення Донського Низового війська завдяки тому, що 2-3 тис. запорозьких козаків осіли між існуючими вже городками: Раздорами Донецькими (Верхніми) в гирлі Дінця й Раздорами Нижніми поблизу р. Аксай. Крім того, запорожці заснували на "Козачому острові" нові городки. До речі, про те, що запорозькі козаки влаштували постійні житла в нижній частині Дону, між річками Маніч та Аксай, писав ще представник донської школи історіографії ХІХ ст. В. Сухоруков (1867: 284-286).

При короткому огляді здійснених з Дону морських походів 1622-1642 рр. І. Бикадоров допустив ряд помилок фактичного характеру. Зокрема, похід під Карасу-Базар, здійснений 1 травня 1629 р., І. Бикадоров, а пізніше Б. Лунін та О. Новосельський уважали справою лише донців. Дослідники повністю довірилися фрагменту відписки московських послів у Криму С. Тарбєєва та І. Басова (у ній із посиланням на інформаторів-татар стверджувалося, що "приходили в Крым морем и взяли Карасов, а сказывают, что донские казаки, а черкас с ними не было" (Отписки послон, 1629: 18)) чи, швидше за все, беззастережно сприйняли надруковану В. Сухоруковим компіляцію цієї відписки з царської грамоти до валуйського воеводи від 24 липня 1629 р. (Сухоруков, 1867: 214). Однак в оригіналі цієї відписки наводилися свідчення азовського татарина, який особисто бачив донських козаків під Керчу, й один з них повідомив, що "послышали в Крыме междусобя и война, и мы де пошли Карасов воевати, и с нами де есть татаровя и черкасы" (Отписки послон, 1629: 18). Ураховуючи, що Туреччина, як правило, відносила перед московськими послами козацькі походи до винятково донських акцій, а також завважаючи походження інформації азовця та часову близькість виправи під Керч і штурму Карасу-Базару, слід визнати правильність тверджень В. Сухорукова, а також дослідників другої половини ХХ ст. Ю. Тушина та В. Сергійчука про те, що похід здійснили донці спільно із запорозькими козаками (Сухоруков, 1867: 214; Тушин, 1978, 121; Сергійчук, 1991: 120).

І. Бикадоров також помилково вважав похід на Трапезунд, здійснений козаками влітку 1631 р., суто донським і помилково датував його 1630 роком (Быкадоров, 1937: 75).

Інформація про похід міститься в чотирьох джерелах: статейному списку московських послів у Туреччині А. Совіна та М. Алфімова, відписках путивльських воевод А. Литвинова-Мосальського та Г. Уварова від 18 березня та 1 серпня 1632 р. й у відписці царициного воеводи Л. Волконського від 27 березня 1632 р. До того ж воеводи спиралися на свідчення учасників походу на Трапезунд, донських козаків І. Данилова, Ж. Безбородова і Т. Карабліна, які й повідомили про участь у ньому донців та запорожців; посли описали лише фрагмент походу, розпочавши від бою в Таманській протоці. Усі відомі на сьогодні джерела відносять похід на Трапезунд до кінця літа - осені 1631 р. (Разрядный приказ. Московский стол: Стб. 83; Воссоединение Украины с Россией, 1953: 123-124).

І. Бикадоров, спираючись на факт перебування українських козаків на Дону напередодні військового кола, котре відбулося 9 квітня 1637 р. і на якому донські козаки остаточно вирішили йти під Азов, зробив висновок про участь у колі українських козаків. Чи були дійсно присутні на колі запорожці, що на той час проживали

на Дону, сказати важко: у джерелах ідеться лише про донців (Быкадоров, 1937: 86). В. Брехуненко, до речі, показав, що практика участі запорожців у роботі донських кіл дійсно існувала (Брехуненко, 1998: 140). Припущення І. Бикадорова тим цінніше, що інші дослідники не звертали уваги на цю важливу деталь. Утім, у дослідженні І. Бикадорова значно зменшено роль українських козаків в облозі Азова 1637 р. (Быкадоров, 1937: 80-90).

Таким чином, погляди І. Бикадорова не завжди відрізнялися об'єктивністю. Однак він розвинув окремі ідеї, які дали поштовх для подальшого наукового дослідження проблеми взаємин українських та донських козаків ХVI-XVII ст.

М. Петровський торкнувся взаємин українських та донських козаків 30-х рр. - середини ХVII ст. (Петровський, 1939: 54). Він назвав дві основних форми зв'язків між Запорожжям і Доном. Першою формою, на його думку, було постійне перебування запорозьких козаків на Дону, а донських - на Запорозькій Січі. У цьому плані дослідник навіть свідчення запорозького отамана О. Шафрана (1626 р.). Іншою формою зв'язку запорозьких і донських козаків, на думку М. Петровського, була їхня спільна боротьба проти польської шляхти, а також Туреччини і Криму. Він навіть приклади спільних козацьких походів: 1616 р. - на приморські міста Туреччини; 1621 р. - на Ризу; 1622 р. - на турецькі землі; 1623 р. - під Трапезунд, 1624 р. - на Крим, Кафу; 1625 р. - під Трапезунд; 1626 р. - 4 походи; 1628 р. - на Кримське узбережжя під м. Карасу; спільні походи на Туреччину упродовж 1629 р.; навесні 1630 р. - похід під Керч; походи 1631 р.; 1632 р. - на Туреччину під Синоп; 1634 р. - на Азов; 1635 р. - під Керч; 1637 р. - на Азов; 1638 р. - на Керч; походи 1637-1638, 1640 рр.; 1641 р. - виправа під Перекоп і морський похід, керівниками якого були Т. Яковлів і М. Таран; восени 1644 р. - під Азов, морський похід 1645 р., 1646 р. - під Азов (Петровський, 1939: 54-55).

Висновки

Таким чином, у 20-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії були закладені основи наукового дослідження селянських війн у Росії, зокрема, у 1926 р. була видана збірка документів і матеріалів "Крестьянские движения ХVII-XVIII вв.". Найбільшу увагу автори 20-х рр. ХХ ст. звернули на участь козаків у Смуті початку ХVII ст. у Росії, причому історики по-різному тлумачили роль козаків у зазначених подіях. Дослідження історії козащини відбувалося і за кордоном. С. Сватиков, І. Бикадоров, Г. Вернадський доклали зусиль для розгляду генези й суспільної організації донців, а також побіжно торкнулися впливу українського елементу на донську козацьку спільноту. У 1928 р. у Києві вийшла книга учня М. Грушевського О. Гермайзе "Україна та Дін у ХVII ст.", у якій була зроблена спроба охопити відносини українського та донського козацтва в їхній цілісності.

Отже, 20-30-ті рр. ХХ ст. були важливою віхою у дослідженні відносин українських та донських козаків. Саме в цей період був виданий збірник, присвячений повстанню К. Булавіна, у якому містилися документи про спільну участь запорожців та донців у цій визначній події. Ряд питань (вплив українського етнічного елементу на формування донського козацтва, участь запорозьких та донських козаків у подіях Смуті початку ХVII ст. в Росії, українсько-донські зв'язки у 20-х рр. - середині ХVII ст. тощо) порушувався у працях І. Бикадорова, М. Петровського.

ВИКОРИСТАНІ ПОСИЛАННЯ

Апанович Е. М. Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. *Воссоединение Украины с Россией*. Москва, 1954. С. 78-104.

Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Дном у XVI - середині XVII ст. Київ-Запоріжжя: ТанDEM-У, 1998. 334 с.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. Москва, 1953. Т. 2. 557 с.

Быкадоров И. Ф. Донское войско в борьбе за выход в море (1546-1646). Париж, 1937. 423 с.

Быкадоров И. Ф. История казачества. Прага, 1930. Кн. 1. 352 с.

Волынкин Н. М. Предшественники казачества - бродники. *Вестник Ленинградского университета*. 1948. № 8. С. 54-66.

Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. *Записки Київського інституту народної освіти*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 111-165.

Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
Готьє Ю. В. Смутное время. Очерк истории революционных движений начала XVII ст. Москва, 1921. 109 с.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая орда и ее падение. Москва, 1998. 362 с.

Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 рр. Київ, 1955. 429 с.

Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707-1708 гг.). Москва, 1935. 527 с.

Мавродин В. В. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X-XIV веках. *Ученые записки ЛГПИ*. 1938. Т. X. С. 238-274.

Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. Київ, 1961. 176 с.

Отписки послов. Российский государственный архив древних актов, ф. 123, опись 1, 1629. № 9. 256 л.

Петровський М. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). Київ, 1939. 268 с.

Покровський М. Н. Російська історія в найстислішому нарисі. Харків-Київ, 1934. 250 с.

Попов А. И. Кипчаки и Русь. *Ученые записки Ленинградского ун-та. Серия истор. наук*. 1949. Вып. 14. С. 69-82.

Пронштейн А. П. Донское казачество эпохи феодализма в советской исторической литературе. *Дон и Северный Кавказ в советской исторической литературе*. Ростов-на-Дону, 1972. С. 23-37.

Разрядный приказ. Московский стол. Российский государственный архив древних актов, ф. 210, стб. 83, 325 л.

Рожков Н. А. Русская история. Пг., 1923. Т. 7. 186 с.

Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1913. Т. XXIX. 1013 стб.

Сахаров П. П. Происхождение донского казачества. *Записки Ростовского-на-Дону общества истории, древностей и природы*. Ростов-на-Дону, 1914. С. 28-54.

Сватииков С. Г. Россия и Дон (1549-1917). Белград, 1924. 275 с.

Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - у середині XVII ст. Київ, 1991. 251 с.

Сухоруков В. Д. Историческое описание Земли Войска Донского. Новочеркасск, 1867. Т. 1. 284 с.; Т. 2. 267 с.

Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII в.). Москва, 1978. 183 с.

Тхоржевский С. И. Стенька Разин. Исторический очерк. Пг., 1923. 121 с.

Феноменов М. Я. Разиновщина и пугачевщина. Москва, 1923. 134 с.

Фирсов Н. Н. Разиновщина как социологическое и психологическое явление народной жизни. Москва, 1920. 56 с.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959. 500 с.

REFERENCES

Apanovich, E.M. 1954. Resettlement of Ukrainians to Russia on the eve of the liberation war of the Ukrainian people of 1648-1654 years. *Reunification of Ukraine with Russia*. Moscow: 78-104 (rus).

Brekhunenko, V.A. 1998. Relations of the Ukrainian Cossacks with the Don. Tandem-U Publishing, Kyiv-Zaporizhzhia, 328 p. (ukr).

Reunification of Ukraine with Russia. 1953. *Documents and Materials in 3 volumes*. Vol.2. Moscow: 557 p. (rus).

Bykadorov, I.F. 1937. Don troops in the struggle for access to the sea (1546-1646). Paris: 423 pp. (rus).

Bykadorov, I.F. 1930. The history of the Cossacks. Prague, Book 1: 352 p. (rus).

Volyнкин, N.M. 1948. The predecessors of the Cossacks are wolves. *Bulletin of the Leningrad University*. №8: 54-66 (rus).

Germaize, O. 1928. Ukraine and Don in the XVII century. *Notes of the Kyiv Institute of Public Education*. Book 2. Kyiv: 111-165 (ukr).

Golobutsky, V.O. 1994. Zaporozhia Cossacks. Kyiv: 539 p. (ukr).

Gautier, Yu.V. 1921. Time of revolt. Essay on the history of the revolutionary movements of the beginning of XVIIth century. Moscow: 109 p. (rus).

Grekov, B.D. and Yakubovsky, A.Yu. 1998. Golden Horde and her fall. Moscow: 362 p. (rus).

Kasimenko, O.K. 1955. Russian-Ukrainian relations of 1648 - the beginning of 1651. Kyiv: 429 pp. (rus).

Peasant and national movements on the eve of the formation of the Russian Empire. Uprising of Bulavin (1707-1708). 1935. Moscow: 527 pp. (rus).

Mavrodin, V.V. 1938. Slavic-Russian population of the Lower Don and the Northern Caucasus in the X-XIVth centuries. *Scientific notes of LGPI*. Vol. 10: 238-274 (rus).

Mischco, D.I. 1961. Ukrainian-Russian relations in the 14th-16th centuries. Kyiv: 176 p. (ukr).

Declarations of Ambassadors. *Russian state archives of ancient acts*. Fond 123. Description 1. 1629. №9. 256 liters.

Petrovsky, M. 1939. Liberation War of the Ukrainian people against gentry Poland and the accession of Ukraine to Russia (1648-1654). Kyiv: 268 pp. (ukr).

Pokrovsky, M.N. 1934. Russian history in the shotest essay. Kharkiv-Kiev: 250 p. (ukr).

Popov, A.I. 1949. Kipchaks and Rus. *Scientific notes of the Leningrad University. Series of history sciences*. Issue 14: 69-82 (rus).

Pronshtein, A.P. 1972. Don Cossacks of the period of feudalism in Soviet historical literature. *Don and the North Caucasus in Soviet historical literature*. Rostov-on-Don: 23-37.

Razryadnij prikaz. Moscow table. Russian State Archives of Ancient Acts. Fond 210. 83 l. 325 p.

Rozhkov, N.A. 1923. Russian history. Vol.7. Petrograd, 186 p. (rus).

Russian Historical Library. St. Petersburg, 1913. Vol. XXIX. 1013 p. (rus).

Saharov, P.P. 1914. Origin of Don Cossacks. *Notes of Rostov-on-Don Society of History, Antiquities and Nature*. Rostov-on-Don, pp. 28-54 (rus).

Svatikov, S.G. 1924. *Russia and Don (1549-1917)*. Belgrade, 275 pp. (rus).

Serhiychuk, V.I. 1991. In the name of Zaporozhye Army. Ukrainian Cossacks in international relations of the 16th - the middle of the 16th century. Kyiv. 251 p. (ukr).

Suhorukov, V.D. 1867. Historical description of the Earth of Don's Troops. Novocherkassk, Vol. 1. 284 p.; Vol. 2. 267 p. (rus).

Tushin, Yu.P. 1978. Russian sailing on the Caspian, Azov and Black seas (XVII century). Moscow, 183 p. (rus).

Thorzhevsky, S.I. 1923. *Stenka Razin*. Historical essay. Petrograd, 121 p.

Phenomenov, M.Ya. 1923. *Razinovshchina and Pugachev*. Moscow. 134 p. (rus).

Firsov, N.N. 1920. *Razinovshchina as a sociological and psychological phenomenon of people's life*. Moscow. 56 p. (rus).

Shevchenko, F.P. 1959. Political and economic ties between Ukraine and Russia in the middle of the XVII century. Kyiv. 500 p. (ukr).

Hiria Kateryna,

*Kropivnitsky Institute of State and Municipal Management (Ukraine),
e-mail prestical@ukr.net, ORCID 0000-0003-4100-174X*

HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION OF ZAPORIZIA AND DON COSSACK RELATIONS (the end of XVth - the beginning of the XVIIIth century) in 20-30th years of XXth century

The Ukrainian and Don Cossacks became defenders of the Eastern Christian world from the Turkish-Tatar aggression, the subject of economic, military, ethno-cultural contacts at the civilization crossroads between East and West. A thorough study of the historiography of the Zaporizhia and Don Cossack relations will allow us to approach another gap in the field of knowledge of the historical past. The author aims to find out the degree of study of the history of relations between the Ukrainian and Don Cossacks (the end of XV - the beginning of the XVIII century) on the basis of historiographical analysis of works of Ukrainian and Russian researchers created in 20-30th years of XXth century.

The article establishes the results of research on the relations between the Ukrainian and Don Cossacks (the end of XV - the beginning of the XVIIth century) in the development of historiography in the 20-30's of the XX century. The main aspects of the study of this problem in Ukrainian and Russian historiography of the 20-30's of the 20th century are determined; the peculiarities of consideration of relations between representatives of both Cossack communities in the historical literature of the mentioned period are traced; the contribution of various authors to the study of this problem is found.

In the 20th years of XX century Soviet historiography laid the foundations for a scientific study of peasant wars in Russia. The authors of the 20-30th years of XX century paid the greatest attention to the participation of Cossacks in the revolt at the beginning of the XVII century in Russia, but historians differently interpreting the role of Cossacks in these events. The study of the history of the Cossacks took place abroad: S. Svatykov, I. Bikadorov, G. Vernadsky made efforts to consider the genesis and social organization of the Don, and also briefly showed the influence of the Ukrainian element on the Don Cossack community. In 1928, the work of M. Hrushevsky's disciple O. Germanyze was published in Kyiv, in which an attempt was made to cover the relationship between the Ukrainian and Don Cossacks in their integrity. A positive feature of the historiography of this period was the publication of a number of sources on the issue.

Key words: *Zaporozhia Cossacks; Don Cossacks; Don.*

© Грiя Катерина

Надійшла до редакції: 04.10.2018

Прийнята до друку: 17.12.2018